

STAROSLOVĚNŠTINA

OBEČNÝ ÚVOD

Staroslověnština je nejstarší spisovný slovanský jazyk. Jedná se o jazyk slovanských literárních památek, které se nám zachovaly v mladších opisech (mladších nejméně o 100–150 let). Jedná se o jeden z nejstarších spisovných jazyků Evropy (starší jsou jen latina, řečtina, gótština, stará horní němčina, irština a anglosaština). Dobře zachovává pozdě praslovanské rysy, a proto je vhodná k srovnávacímu studiu slovanských jazyků. Nejedná se ovšem o prajazyk! Do písemnictví byla uvedena jako nástroj misionářské, učitelské a církevně organizátorské činnosti Konstantina Filozofa, jeho bratra Metoděje a jejich literární družiny na Velké Moravě v druhé polovině devátého století.

CÍRKEVNÍ MISIE

Počátky moravského státu se datují na začátek 9. století. První písemnou zmínku o Moravanech máme z roku 822, kdy byly účastni frankfurtského sněmu. V této době, tedy za vlády Mojmíra I., začalo do pohanské Moravy pronikat křesťanství ze sousedních krajín, působili u nás bavorští kněží, neboť s říší franskou byli naši předkové v čilém obchodním styku. Kolem roku 830 vznikla v Nitře, na území Pribinově, první křesťanská svatyňka, kterou vysvětil salzburský arcibiskup Adalram. (Krátce potom byl nitranský kníže vypuzen a Nitransko bylo přivtěleno k Velké Moravě.) Šíření křesťanské víry od našich západních sousedů však postupovalo na Velkou Moravu pomalu, zejména proto, že cizí kněží mluvili k prapředkům nesrozumitelnou řečí; proto většina území zůstávala pohanská. To sloužilo jako záminka pro franskou říši podřývat suverenitu Velké Moravy. Ve snaze oprostit se od vlivu Franské říše, která jako spojence získala Bulharskou říši, dalšího souseda Velkomoravské říše, obrátil se moravský kníže Rostislav do Říma na papeže Mikuláše I. s žádostí o poskytnutí učitelů křesťanství. Zde mu ovšem nebylo vyhověno, proto roku 862 poslal posly k byzantskému císaři Michalu III. do Cařihradu, hlavního města Byzantské říše, s žádostí o poskytnutí učitelů víry znalé slovanského jazyka. Z pověření Michala III. byli na Moravu vysláni dva bratři ze Soluně (*Θεσσαλονικη*) – Konstantin a Metoděj. Politickou národností byli Řekové, ale slovansky uměli již od mládí, neboť slovanské osady sahaly tenkrát do blízkého okolí města. Narodili se v rodině vysokého úředníka (*drugaria*) Lva, Metoděj jako

nejstarší, Konstantin jako dítě nejmladší. Jejich matka Maria byla pravděpodobně rodilá Slovanka, o slavnosti otce se pochybuje.

Konstantin (826/827–869) patřil k nejvzdělanějším lidem své doby. Studoval zprvu v Soluni, pak v Cařihradě teologii a filosofii, posléze se stal učitelem filosofie na vysoké škole v Cařihradě (odtud přízvisko Filosof).

Metoděj (813–885) měl vynikající nadání pro organizační a diplomatickou práci. Před církevní misí na Velkou Moravu spravoval určité území byzantské říše (pravděpodobně jihozápadní cíp dnešního Bulharska), které bylo osídleno Slovany.

Před velkomoravskou misí podnikli oba bratři svou první církevní misi k Chazarům, turkotatarskému národu, který sídlil v jižním Rusku. (V Životě Konstantinově je této misi věnována zhruba třetina celkového rozsahu.) Při cestě k chazarskému panovníkovi přišli bratři do města Chersonu, což byl důležitý obchodní přístav na krymském poloostrově (dnešní Ukrajina, resp. Rusko) a také sídlo arcibiskupství. Zde se zdrželi, Konstantin zde studoval hebrejštinu, přeložil hebrejskou gramatiku do řečtiny a naučil se několika písmům. Nejdůležitějším skutkem, který zde však Konstantin učinil, byl nález domnělých ostatků svatého Klimenta, čtvrtého římského biskupa, který zde zahynul mučednickou smrtí pravděpodobně kolem roku 99 a který byl považován za nástupce svatého Petra. Tyto ostatky bratři transportovali nejprve do Cařihradu, poté na Moravu a do Říma.

Po návratu od Chazarů, kde se Konstantinovi podařilo obrátit na křesťanskou víru 200 předních příslušníků tohoto národa, začali se bratři připravovat na další cestu, tentokrát na velkomoravskou. Ještě před odchodem z Cařihradu vytvořil Konstantin písmo pro zapisování slovanské řeči (hlaholici) a začal překládat evangeliář (výbor evangelií čtení k bohoslužebným účelům uspořádaný v kalendářním pořadí buď na všechny dny roku /úplný/ nebo na neděle a hlavní svátky /zkrácený/) do slovanštiny. V první polovině roku 863 dorazili bratři na Moravu a přinesli s sebou list od Michala III. a také ostatky svatého Klimenta (z tohoto důvodu byly některé z prvních kostelů zasvěceny právě jemu; třeba pražský kostel sv. Klimenta v Klimentské ulici).

Na Moravě byli bratři přijati s velkou úctou, okamžitě začali vyučovat žáky, organizovat církevní život a pokračovali v překládání. Podařilo se jim přeložit celé čtveroevangelium a pokračovali v překládání dalších textů – knih apoštolských, parimejníku (bohoslužebná kniha obsahující texty ze Starého zákona k večerním bohoslužbám) a liturgické texty. Jejich práce však byla stěžována skutečností, že jako prostí kněží nemohli světit další kněze. Proto se po 40 měsících, tzn. roku 866, se vypravili do Říma s žádostí o vysvěcení na biskupy, schválení

slovanské liturgie a vysvěcení slovanských knih. Cestou do Říma procházeli Panonií, kde jim Kocel, syn vyhnaného nitranského knížete Pribiny, světil ke vzdělávání 50 učedníků a zajistil jim bezpečný průchod zemí. Odtud se bratři přes Benátky dostali do Říma, kde se jim, díky ostatkům svatého Klimenta, dostalo okázalého přijetí. Papež Hadrián II. schválil a posvětil slovanské knihy, na počest moravských hostů dal sloužit několik bohoslužeb v staroslověnštině a moravské učedníky dal vysvětit na kněze. V Římě se však zhoršil Konstantinův zdravotní stav, proto zde vstoupil do řeckého kláštera, přijal jméno Kyrillos (Cyril) a 14. února 869 ve věku 42 let zemřel. Je pochován v římském kostele svatého Klimenta.

Metoděj se po Konstantinově smrti vydal na žádost Kocela do Panonie. Následně se však vrátil do Říma, kde byl nejprve vysvěcen na biskupa, později na arcibiskupa moravsko-panonského a bylo mu povoleno číst bohoslužbu nejprve latinsky a následně staroslověnsky. Po odchodu z Říma se vrátil na Moravu, ve které se mezitím ujal vlády Rostislavův synovec Svatopluk. Zde byl s vědomím Svatopluka zajat, vězněn bavorskými biskupy po dva a půl roku a propuštěn až po intervenci papeže Jana VIII, když pohrozil bavorským biskupům interdikt. (Interdikt /z latinského *inter-dicere* „zakázat“, česky *klatba*, znamená zákaz účasti na svátostech a je to druhý nejtěžší církevní trest kanonického práva po exkomunikaci. Potrestaný interdikt nesmí sloužit mši ani žádné jiné bohoslužby, ani při nich nesmí asistovat. Nesmí udělovat svátosti a svátostiny, svátosti pak nesmí ani přijímat. Interdikt je definován v kodexu kanonického práva, kánonech 1331 a 1332.) Následně Metoděj podnikl ještě jednu cestu do Říma a do Cařihradu a přeložil do staroslověnštiny nomokánon (sborník církevního práva), penitenciál (příručku pro kněze obsahující seznam hříchů a příslušné způsoby pokání) a snad i celý zbytek Bible (kromě knih Makabejských). Podle některých legend od něj přijal křest i český kníže Bořivoj a jeho choť Ludmila. Zemřel 6. dubna 885 a byl pohřben „*ve velikém chrámu moravském na levé straně v stěně za oltářem svaté Bohorodičky*“. Protože nevíme, kde tento chrám byl, nevíme ani, kde je Metodějův hrob. (Ale objevují se různé spekulace, kde to bylo.)

Jako svého nástupce označil Metoděj svého žáka Gorazda, ten se však nemohl pro intriky latinských kněží svého úřadu ujmout. Místo něj vzal Metodějův úřad Wiching, nitranský biskup původem ze Švábska, který patřil mezi Svatoplukovy oblíbence a kterému se podařilo u papeže Štěpána V. dosáhnout zákazu slovanské bohoslužby. Metodějovi žáci byli z Moravy vypuzeni, někteří odešli do Čech, někteří byli prodáni do otroctví, ze kterého je vykoupil vyslanec byzantského císaře Basilea I. a učinil z nich misionáře Chorvatů. Jiná skupina se

dostala k bulharskému caru Borisovi a v Bulharsku vytvořili dvě literární centra – přěslavské a ochridské. Působil zde mj. Metodějův žák Kliment, který se roku 893 stal prvním slovanským biskupem v Bulharsku a za třicet let zdejšího působení vychoval údajně 3500 žáků. Díky tomuto rozkvětu mluvíme o zlatém věku bulharského písemnictví. Z Bulharska se slovanská vzdělanost šířila dále do Ruska a do Srbska.

V Čechách bylo centrum slovanské vzdělanosti v Sázavském klášteře (ve městě Sázava, okres Benešov) založeném Břetislavem I. (spíše než Oldřichem). Klášter byl založen po roce 1032 a proslavil jej zejména jeho první opat, svatý Prokop (asi 975–1053), pravděpodobný autor Remešského evangeliáře, který sloužil při korunovační přísaze francouzských králů. Prokop byl jako první Čech kanonizován (prohlášen za svatého) papežem (Inocencem III. roku 1204) a bývá nejčastěji zobrazován se spoutaným ďáblem, který mu leží u nohou. Ani zde však slovanský jazyk dlouho neobstál, slovanští mniši byli vypuzeni roku 1097 a na jejich místo přišli mniši latinští. Za husitských válek byl klášter rozbořen (roku 1421) a do dnešních dní se zachovaly pouze základy (současný klášter pochází ze 14. století). Slovanská bohoslužba se vrátila do Čech za vlády Karla IV., který v roce 1347 založil na Novém městě pražském klášter Na Slovanech (zvaný Emauzy, dokončený a vysvěcený roku 1372) a povolal do něj slovanské mnichy z Chorvatska z ostrova Pašmanu, tzv. charvátské hlaholáše. Ti s sebou přinesli charvátskou církevní slovanštinu i charvátskou hlaholici a dali vzniknout dvěma významným staročeským památkám, které jsou psány hlaholicí (Česká bible hlaholská /Bible vyšebrodská/ a Staročeský hlaholský Comestor). Za vlády Rudolfa II. se stal klášter katolickým a mniši z břevnovského kláštera zde zavedli latinskou liturgii (a slovanskou zapudili).

Za hlavní prameny poznání tohoto období našich dějin jsou považovány legendy o obou bratřích **Život Konstantinův** a **Život Metodějův**. Byly patrně sepsány těsně po smrti svých protagonistů a při komparaci s latinskými a řeckými prameny docházíme k závěru, že věrně zobrazují historické události.

Život Konstantinův se dochoval ve dvou redakcích – ruské a srbské (nemáme originál z velkomoravského období, pouze mladší opisy). Celkem je známo 59 rukopisů, přičemž žádný nevznikl dříve než v 15. století, většina však ve stoletích 16. a 17. Autora s jistotou neznáme, je však pravděpodobné, že podrobnosti z Konstantinova života poskytl tvůrci sám Metoděj. Památka popisuje Konstantinovo dětství a mládí, popisuje jeho působení v Cařihradě, jeho misijní cesty a jeho smrt v Římě. Hlavní důraz autor kladl na zpřístupnění Konstantinových teologických názorů – popis disputací, které vedl s různými protivníky,

zabírá více než polovinu rozsahu. Konstantina skladba líčí jako vynikajícího učenice, dokonalého znalce Písma, díky kterému byli Moravané „*přičtení k velkým národům, které slaví Boha svým vlastním jazykem*“.

Život Metodějův se dochoval v 16 rukopisech, nejstarší z nich však bývá kladem na konec 12. století. Ani jeho autor není znám, je však pravděpodobné, že byl sepsán ještě před vyhnáním Metodějových žáků z Moravy, neboť se o této skutečnosti v textu nepíše. Jedná se o skladbu spíše apologetickou než legendární, nenajdeme v ní žádné teologické disputace, spíše střety Metoděje s jeho protivníky. Skladba začíná stručnou biblickou historií s výčtem velkých osobností Starého i Nového zákona, se kterými je Metoděj komparován. Vlastní Metodějův životopis zaujímá minoritní část skladby a líčí jen ty události, které obhajují Metodějovo dílo.

Obě skladby byly mnohokrát vydány a existuje k nim přehršel odborné literatury (Dobrovský, Vajs, Vašica, Večerka atd.)

PŮVOD STAROSLOVĚNŠTINY

O původu staroslověnštiny byly vysloveny různé názory. V současné době mluvíme o třech teoriích o původu staroslověnštiny:

- 1) **Teorie moravská**, která klade za základ staroslověnštiny jazyk moravských Slovanů. Tato teorie byla ražena v slavistice v devatenáctém století, zejména ruským archeologem a filologem Konstantin Fjodorovič Kalajdovič (1792–1832) a ruským historikem Jevgenij Jevsignějevič Golubinskij (1834–1912). Pro svoji neudržitelnost však byla záhy odmítnuta.
- 2) **Teorie panonská** hledala základ staroslověnštiny v jazyce Pribinovy a Kocelovy Panonie, tedy na území dnešních Slovinců. Tuto teorii zastávali významní slavisté devatenáctého století, původem Slovinci, ředitel národní knihovny ve Vídni Bartoloměj Kopitar (1780–1844), profesor slavistiky na vídeňské univerzitě Franc Miklošič (1813–1891); dále Pavel Jozef Šafařík (1795–1861). Proti této teorii se postavil další Slovinec Vatroslav Oblak (1864–1894) a poslední hřebík do rakve jí zatloukl chorvatský slavista působící na vídeňské univerzitě Vatroslav Jagić (1838–1923).
- 3) **Teorie bulharsko-makedonská** je uznávána ve slavistice dodnes. Klade základ staroslověnštiny na území okolo Soluně, k dialektům bulharsko-makedonským. Jako první vyslovil podobnou hypotézu Josef Dobrovský (1753–1829), když považoval za základ staroslověnštiny dialekty srbsko-bulharsko-makedonské (dříve však zastával názor, že

staroslověnština vznikla z dialektů srbských); definitivní platnost jí však získal již zmíněný Vatroslav Jagić.

VÝVOJ STAROSLOVĚNŠTINY

1) Nejstarší etapu jejího vývoje představuje jazyk, do něhož ještě v Byzanci přeložil Konstantin evangeliář. Tomuto jazyku říkáme **prastaroslověnština** nebo **soluňská staroslověnština** a jeho základem byl dialekt Slovanů z okolí Soluně. Jeho podoba není písemně doložena a můžeme ji pouze rekonstruovat.

2) Druhé období představuje **staroslověnština moravské redakce** neboli **velkomoravská staroslověnština**. Jedná se o prastaroslověnštinu přinesenou na Velkou Moravu, kde byla přizpůsobena domácímu živému jazyku. Toto vývojové období staroslověnštiny je reprezentováno tzv. **Kyjevskými listy** (zkratka KL nebo Kij), nejstarším dosud známým rukopisem psaným slovansky. Jedná se o 13 stran menšího formátu psaných hlaholicí, jejich obsahem jsou mešní modlitby (zlomek sakramentáře) a tento obsah je přeložen z latiny. V Kyjevských listech jsou důsledně zachovány jery a nosovky, objevují se stědlice *c* a *z* za praslovanské skupiny **tj* (**kt*) a **dj* a proniká zde předpona *vy-* místo jihoslovanské předpony *iz-*.

Velkomoravská staroslověnština se stala základem dalšího vývoje slovanského spisovného jazyka. V prostředí různých jazyků a kultur, kam se dostal po zániku velkomoravského ohniska, se jeho podoba proměňovala, a proto jej nazýváme **staroslověnštinou** dané redakce. Rozlišujeme následující čtyři (event. pět s jednou hypotetickou) redakce staroslověnštiny, ze kterých vznikly redakce další:

a) **staroslověnština české redakce** je reprezentována jedinou souvislou literární památkou, tzv. **Pražskými zlomky hlaholskými**, čtyřmi porušenými stránkami z 11. století psanými hlaholicí, pravděpodobně podle řecké předlohy. Jedná se o překlad řeckých liturgických hymnů. Další dva doklady staroslověnštiny české redakce jsou památky neliterární, a sice **Glosy Jagićovy**, neboli vídeňské, latinkou (primitivním pravopisem) vepsané přípisky do latinského rukopisu Bible a **Glosy Paterovy** neboli svatořehořské (pražské), rovněž latinkou vepsané přípisky do latinského rukopisu Dialogů Řehoře Velikého.

b) **Staroslověnština bulharsko-makedonské redakce**, výborně doložená celou řadou rukopisů z desátého a jedenáctého století. Jedná se o památky:

α) psané hlaholicí, a to:

– **Kodex Zografský**, jehož obsahem je čtveroevangelium, má 288 listů (+ 16 listů, na kterých je cyrilicí zapsán synaxář /liturgický kalendář/) a jeho předlohou byla řečtina;

– **Kodex Mariánský**, jehož obsahem je čtveroevangelium, má 173 listů a jeho předlohou byla řečtina;

– **Kodex Assemanův**, jehož obsahem je evangeliář (výbor evangelií čtení k bohoslužebným účelům uspořádaný v kalendářním pořadí buď na všechny dny roku /úplný/ nebo na neděle a hlavní svátky /zkrácený/) a kalendářní poznámky ke křesťanským svátkům, má 158 listů a jeho předlohou byla řečtina;

– **Psalterium Sinaiticum (Žaltář Sinajský)**, jehož obsahem je kantika (básnické útvary ze Starého a Nového zákona strukturně podobné žalmům), má 205 listů a jeho předlohou byla řečtina;

– **Euchologium Sinaiticum**, jehož obsahem je trebnik (modlitební kniha), pentenciál (církevně právní texty) a čtení z epištol a evangelií, má 138 listů a jeho předlohou byla řečtina, latina, stará horní němčina a některé skladby jsou snad původní;

– **Clozianus (Clozův sborník)**, jehož obsahem jsou homilie (kázání), má 14 listů a jeho předlohou byla řečtina, některé části skladby mohly být i originální;

– **Ochridské hlaholské listy**, jejichž obsahem je evangeliář, mají 2 listy a jejich předlohou byla řečtina;

– **Bojanský palimpsest** (palimpsest = pergamen vyškrábaný za účelem opětovného využití, původní text bývá často více méně čitelný), torzo evangeliáře z 11. století, které bylo ve 12.–13. století, po vymazání písma hlaholského, popsáno textem evangeliáře v písmu cyrilském, má 42 listů (z toho 26 čitelných), následná cyrilská památka jich má 109, předlohou byla řečtina;

– **Zografský palimpsest**, torzo evangeliáře z 11. století, které bylo ve 12.–13. století, po vymazání písma hlaholského, popsáno textem evangeliáře v písmu cyrilském, má 28 listů, předlohou byla řečtina;

– **Sinajský palimpsest**, list evangeliáře z 11. století, který byl ve 12.–13. století, po vymazání písma hlaholského, popsán textem evangeliáře v písmu cyrilském, předlohou byla řečtina;

– **Rylské hlaholské listy**, jejichž obsahem jsou homilie a zpovědní modlitby, mají 8 listů + 3 útržky a jejich předlohou byla řečtina.

β) Památky psané cyrilicí:

– **Savvina kniha**, jejímž obsahem je evangeliář, má 129 listů a jejich předlohou byla řečtina;

– **Kodex Supraslský** (podle kláštera Suprasl u Białystoku, Polsko, u hranic s Běloruskem), jehož obsahem jsou homilie a životy svatých na měsíc březen, má 285 listů a jeho předlohou byla řečtina;

– **Eninský apoštol**, jehož obsahem je torzo praxapostola (bohoslužebná kniha obsahující čtení ze Skutků apoštolských), má 39 listů a jeho předlohou byla řečtina;

– **Listy Undolského**, jejichž obsahem je evangeliář (kázání), mají 2 listy a jejich předlohou byla řečtina;

– **Chilanderské listy**, jejichž obsahem je liturgický text, mají 2 listy a jejich předlohou byla řečtina;

– **Makedonský cyrilský list**, jehož obsahem je část prozaické předmluvy Konstantina k evangeliu;

– **Zografské listy**, fragmenty překladu Regulí Basileia Velikého;

– **Nápis cara Samoila** z roku 993, mramorová deska s pamětním nápisem;

– **Mostičův nápis** z roku 972, kamenná deska s náhrobním nápisem.

V těchto památkách se stále zachovávaly a rozlišovaly jery a nosovky, bylo zde *l* epentetické, byla zde střídnice *s* za *ch* při druhé a třetí palatalizaci či zjednodušená skupina *dl*, *tl* na *l*.

c) **Staroslověnština chorvatského redakce**, která je doložena dvěma památkami ze samého konce 11. století. Jedná se o **Hlaholské listy vídeňské**, které mají 2 listy a jejichž předlohou byla latina a řečtina a tzv. **Bašćanska ploča**, nápis na kamenné desce v kostele sv. Lucije v Jurandvoru. Písemnictví této redakce dosáhlo rozkvětu v 12.–15. století, proto se někdy pochybuje, je-li chorvatská redakce odvozena od velkomoravské staroslověnštiny, či je jen pokračováním redakce bulharsko-makedonské.

d) **Staroslověnština panonské redakce**, která byla jako nástroj písemnictví používána v letech 869–873, proto se někdy soudí, že spíše než dcerou byla sestrou velkomoravské

staroslověnštiny. Od roku 874 byla v Panonii slovanská bohoslužba zakázána. Panonskou redakci máme doloženou o sto let mladším opisem tzv. Frizinských zlomků. Jedná se o pět listů psaných primitivním latinským pravopisem, jejichž motivačním jazykem byla zřejmě stará horní němčina. Část skladby je zřejmě originální.

e) **Staroslověnština polské redakce**, je zcela hypotetická. Předpokládá se v rámci Svatoplukových výbojů na Vislansko a Krakovsko, nemá však jazykovou oporu.

Východiskem dalších fází vývoje nejstaršího slovanského spisovného jazyka byla aktivní ohniska slovanského písemnictví, zejména Čechy a Bulharsko (hypoteticky též Polsko a Chorvatsko). Tato ohniska dala vzniknout následujícím **redakcím církevní slovanštiny**:

1) Staroslověnština české redakce a, pokud existovala, tak i staroslověnština polské redakce se staly základem **církevní slovanštiny polské redakce**. Existence této redakce je nejistá, protože se nedochovaly žádné písemné památky; o vztahu církevní slovanštiny k polskému území máme dva nepřímé důkazy: polskou křesťanskou terminologii a nejstarší polskou píseň *Bogurodzica dziewica* [boguroďica d'evica], psanou směsí staré polštiny a staré češtiny se staroslověnskými prvky.

2) Staroslověnština bulharsko-makedonské redakce dala vzniknout **církevní slovanštině ruské redakce**. Z Bulharska se staroslověnština dostala do Ruska již v 10. století, plynule zde přešla do církevní slovanštiny a vydržela tu celý středověk až do novověku (do konce 15. století). Církevní slovanština ruské redakce je doložena množstvím rukopisných památek z přelomu 11. a 12. století. Památky jsou psané vesměs cyrilicí a pro naše potřeby si uvedeme tyto:

- **Ostromirovo evangelium**, evangeliář zapsaný v letech 1056–1057, někteří autoři jej řadí do kanonické staroslověnštiny (spolu s Kij);
- **Ruská část „Savviny knihy“**, fragment evangelia spojený s památkou bulharsko-makedonské redakce staroslověnštiny;
- **Mstislavovo evangelium**, úplný evangeliář pravděpodobně z devadesátých let jedenáctého století;
- **Byčkovův žaltář** (sbírka žalmů);

- **Čudovský žaltář**;
- **Turovské listy**, fragment evangelních lekcí;
- **Sinajský paterik**, překlad řeckého sborníku mravoučných příběhů z šestého a sedmého století;
- **Byčkovův Zlatostruj**, výbor z kázání Jana Zlatoústého, přeloženo do církevní slovanštiny ruské redakce z bulharsko-makedonské redakce staroslověnštiny, pojmenován podle nálezce Afanasije Fjodoroviče Byčkova, ředitele petrohradské knihovny v druhé polovině devatenáctého století;
- **Sborník Svatoslavův z roku 1076**;
- **Třináct kázání Řehoře Naziánského**.

3, 4, 5) Staroslověnština bulharsko-makedonské redakce dala vzniknout **církevní slovanštině makedonské redakce, středobulharské redakce a srbské redakce**.

6) Pravděpodobně ze dvou zdrojů, staroslověnštiny bulharsko-makedonské redakce a staroslověnštiny chorvatské redakce, vznikla **církevní slovanština chorvatské redakce**, která svým dosahem však stojí mimo rámec našeho pozorování.